

Bedrijfsverplaatsing in Nederland, 1990-1991

N.J. Kemper en P.H. Pellenburg*

Het zoeken naar een nieuwe locatie wordt bij veel bedrijven actueel als de activiteiten groeien. De aarzelende conjunctuur heeft dan ook een remmend effect gehad op het aantal bedrijfsverplaatsingen in de periode 1990-1991. De trend van bedrijfsverplaatsingen in oostelijke richting heeft zich niettemin onverminderd voortgezet. De Noordvleugel van de Randstad handhaaft zijn positie als vestigingsplaats. De Zuidvleugel daarentegen kent een forse emigratie van bedrijven.

De condities waaronder bedrijven functioneren zijn sterk aan verandering onderhevig. In veel sectoren is de internationale concurrentie sterk toegenomen. De agressieve marktbenadering van Japan en de Europese eenwording spelen daarbij een belangrijke rol. Er zijn sterke tendensen tot schaalvergroting, fusie en concentratie, afstoten van niet-kernactiviteiten en uitbreiding van toeleveren en uitbesteden. Al deze processen leiden tot een sterke dynamiek in het bedrijfsleven. Maar hoe vertaalt die dynamiek zich in ruimtelijke patronen?

Een antwoord hierop wordt gevonden in de vorm van een onderzoek naar de economische demografie van bedrijven. Hierin wordt onder meer een beeld gegeven van het verschijnen en verdwijnen van bedrijven¹. Meestal wordt daarmee bedoeld op het oprichten en opheffen van bedrijfsvestigingen. In een regionale context speelt echter ook de bedrijfsverplaatsing een rol. In weinig landen bestaat daar zicht op. Nederland verkeert in de unieke positie dat er wel informatie is over regionale bedrijfsverplaatsingen. Het project *Mutatiebalansen* van de Kamers van Koophandel registreert alle bedrijfsverplaatsingen. In het verleden is hierover reeds tweemaal gerapporteerd². Ook oprichting en opheffing worden geregistreerd, zodat op basis van de gegevens van de Mutatiebalansen een totaalbeeld van de economische demografie kan worden gegeven³. In dit artikel zal, in vervolg op de twee eerdere publicaties in *ESB*, een overzicht worden gegeven van de bedrijfsverplaatsingen in de jaren 1990-1991.

Aantal verplaatsingen neemt minder toe

De verplaatsingsdynamiek van bedrijven neemt nog altijd toe, maar in mindere mate dan in voorgaande jaren. In de periode 1987-1989 steeg het aantal verplaatsingen met 7.000 (+20%), in de periode 1989-1991 met 5.000 (+11%). Daarvan vallen er nog eens 2.000 in de categorie overig; dit betreft vooral holdings, die alleen administratief worden verplaatst en

voor de regionale economie weinig betekenen. In een aantal sectoren is er geen toename meer van het aantal verplaatsingen, of is er zelfs een afname (zie tabel 1). Van afname is sprake bij de industrie, de detailhandel en de verzorgende diensten. De bouw en de groothandel vertonen nog wel een toename in het aantal verplaatsingen. De grootste toename doet zich echter voor bij de zakelijke diensten (18%).

De minder sterke verplaatsingsneiging kan worden toegeschreven aan de aarzelende conjunctuur. Daarop wijst ook het feit dat de korte-afstandverplaatsingen relatief teruglopen. De lange-afstandverplaatsingen blijven goed op peil⁴. Juist de korte-afstandverplaatsingen worden sterk gegenereerd door economische groei, die leidt tot ruimtenood bij bedrijven en de noodzaak van een andere huisvesting. Bij lange-afstandverplaatsingen spelen ook de concurrentiepositie van het bedrijf en de (her-)oriëntatie in de markt een rol. Deze factoren worden beïnvloed door internationalisatie en schaalvoordelen.

* N.J. Kemper is werkzaam bij de Vereniging van Kamers van Koophandel en Fabrieken in Nederland te Woerden. P.H. Pellenburg is als hoogleraar Economische geografie verbonden aan de Rijksuniversiteit Groningen.

1. P. Struijs en A.J. Willeboordse, *Economische demografie: een nieuwe dimensie in de economische statistiek*, CBS-Select, 1990, nr. 6.

2. N.J. Kemper en P.H. Pellenburg, De ruimtelijke dynamiek van het Nederlandse bedrijfsleven, *ESB*, 10 februari 1988, blz. 153-159; N.J. Kemper en P.H. Pellenburg, Bedrijfsverplaatsing in Nederland, *ESB*, 6 maart 1991, blz. 249-252. Dit artikel bevat op blz. 250 in tabel 2 een onjuistheid: Friesland/zd: 6 moet zijn -6; N-Holland/gh: 71 moet zijn -71.

3. N.J. Kemper, Economische demografie van Nederland, geboorte en sterfte van bedrijven, *Geografie*, december 1992, blz. 34-38. Veel Kamers van Koophandel rapporteren hierover jaarlijks in een regionale publicatie *Bedrijvendynamiek*.

4. Het verschil tussen verplaatsing over korte afstand en over lange afstand is gedefinieerd als verplaatsing binnen Kamer van Koophandel-districten (korte afstand) en tussen Kamer van Koophandel-districten (lange afstand).

Provinciale verplaatsingspatronen

Voor het provinciale beeld van de verplaatsingen is de analyse gericht op de verplaatsing van de 'stuwende' sectoren (industrie, groothandel en zakelijke diensten) tussen provincies. Dit geeft het beste beeld van de economische kracht van regio's.

Het aantal interprovinciale verplaatsingen is licht gedaald van 4.400 in 1989 naar 4.100 in 1991. Dit wordt met name veroorzaakt door de zakelijke diensten (-20%), terwijl de industrie (+5%) en de groothandel (+10%) wel een toename laten zien. Het resultaat van de verplaatsingen verschilt sterk van provincie tot provincie (tabel 2). De provincies Noord- en Zuid-Holland vertonen een chronisch vertrekoverschot, dat de laatste jaren nog toeneemt. De bedrijven trekken vooral naar Noord-Brabant, Flevoland, Utrecht en Gelderland. Ook Friesland en Drenthe hebben een vestigingsoverschot, terwijl Groningen een stabiel vertrekoverschot heeft. De positie van Zeeland is de laatste jaren duidelijk verbeterd, met name door een gunstige ontwikkeling in de zakelijke diensten.

De ongunstige situatie in Groningen doet zich in alle drie de sectoren voor en wordt niet in belangrijke mate veroorzaakt door de nabijheid van noord-Drenthe, ten opzichte van de stad Groningen. Het toegenomen vertrekoverschot in Noord- en Zuid-Holland betreft alle sectoren, maar met name de sector zakelijke diensten. Was het saldo van de zakelijke diensten in Noord-Holland in 1988-1989 nog positief, in 1990-1991 is het licht negatief geworden. Het vertrek van groothandel uit Noord-Holland is per saldo nauwelijks toegenomen.

Het is opvallend dat de industrie grote belangstelling heeft voor Flevoland, Gelderland en Noord-Brabant en nauwelijks voor Utrecht. De groothandel is op elk van deze vier provincies gericht. In de zakelijke diensten zien we vooral een vertrek uit Zuid-Holland ten gunste van overig Nederland, met uitzondering van Groningen en Limburg.

Ruimtelijk beeld

Het interprovinciale migratiepatroon blijkt tamelijk stabiel (tabel 3): er is een grote belangstelling voor centraal-Nederland, als resultante van een (zuid-)oostelijk gerichte uitstroom vanuit de Randstad.

Evenals in de periode 1988-1989 spelen de belangrijkste migratiestromen zich af in West-Nederland (zie kaart 1). Noord-Holland verliest vooral bedrijven aan Flevoland, Utrecht en Gelderland. Zuid-Holland ziet bedrijven vertrekken naar Utrecht, Noord-Brabant en Gelderland, maar ook naar Noord-Holland. Vanuit Utrecht trekken de bedrijven verder naar Flevoland, Gelderland en Noord-Brabant. Utrecht is derhalve te karakteriseren als een door-gangprovincie. Noord-Brabant is daarentegen een echte ontvangstprovincie, die bedrijven opneemt uit Noord- en Zuid-Holland; Utrecht, Gelderland en Limburg. Ook Flevoland is een ontvangstprovincie, maar dan vooral voor Noord-Holland en Utrecht. Groningen verliest daarentegen bedrijven aan bijna alle andere provincies.

Tabel 1. Verplaatsing bedrijfsvestigingen naar sector, 1991

Sector	Aantal	Groei in % 1989-91	Verplaatsingsfactor ^d		tot.
			korte afstand	lange afstand	
Industrie	3.300	-1,1	5,1	1,3	6,4
Bouw	2.800	4,8	5,2	0,8	6,0
Groothandel	6.900	5,8	6,1	2,1	8,3
Detailhandel	4.400	-6,9	2,8	0,4	3,2
Zakelijke diensten ^a	18.800	18,1	6,3	2,3	8,6
Verzorgende diensten ^b	4.200	-0,8	3,3	0,5	3,8
Overig ^c	7.600				
Totaal 1991	48.000	11,4	5,0	1,5	6,5
Totaal 1989	43.000		5,3	1,4	6,7
Totaal 1987	36.000		4,9	1,2	6,1

a. Transport, opslag, communicatie, bank- en verzekeringswezen, makelaardij, zakelijke dienstverlening.

b. Horeca, reparatie, sport, recreatie, reiniging, wasserijen, kappers e.d., foto-ateliers.

c. Vooral holdings.

d. Aantal verplaatste vestigingen als percentage van het totale aantal vestigingen.

Tabel 2. Migratiesaldo vestigingen naar provincie

Provincie	Totaalsaldo per jaar				1988-89 gem.			1990-91 gem.		
	88	89	90	91	ind	gh	zd	ind	gh	zd
Groningen	-45	-45	-26	-39	-11	-4	-30	-5	-5	-24
Friesland	11	-5	16	45	1	8	-6	7	2	22
Drenthe	22	30	0	40	8	9	10	3	2	16
Overijssel	-26	-43	19	-3	-8	2	-29	-8	2	14
Flevoland	78	53	68	108	8	27	31	17	36	35
Gelderland	17	13	55	92	10	14	-9	21	36	17
Utrecht	77	115	81	94	2	22	72	4	52	33
N-Holland	-55	-13	-89	-149	-18	-71	55	-33	-76	-10
Z-Holland	-93	-240	-224	-354	-16	-32	-119	-40	-79	-170
Zeeland	-21	1	23	13	1	8	-18	5	2	12
N-Brabant	61	117	97	133	21	25	44	29	23	64
Limburg	-26	17	-20	20	2	-6	-1	2	7	-8

Ind = industrie, gh = groothandel, zd = zakelijke diensten.

Welke provincies profiteren van het vertrek uit Noord- en Zuid-Holland (tabel 4)? De uitstroom uit Noord-Holland is vooral gericht op Flevoland, Gelderland en Utrecht, waarbij de groothandel een voorkeur heeft voor Utrecht en de zakelijke diensten Gelderland iets te ver weg vinden. Vanuit Zuid-Holland trekken de industriebedrijven vooral naar Noord-Brabant, de groothandelsbedrijven vooral naar Utrecht en Gelderland. De zakelijke diensten trekken eveneens naar Utrecht, maar ook naar Noord-Brabant en, zeer opvallend, naar Noord-Holland.

De waargenomen interprovinciale verplaatsingspatronen vormen een weerspiegeling van de wens bij een groot deel van het bedrijfsleven om centraal in het Nederlandse marktgebied gevestigd te blijven. Deze wens blijkt bij peilingen naar de vestigingsvoorkeur van bedrijven tussen 1980 en 1990 onveranderlijk te zijn en leidt tot de concentratie van migratie-

Provincie	Vestigingen industrie+groothandel+zakelijke diensten											Totaal			Werkzame personen				
	Gr	Fr	Dr	Ov	Fl	Ge	Ut	NH	ZH	Ze	NB	Li	sal	imm	emi	tot	ind	gh	zd
Groningen		-8	-8	-4	-1	-8	-2	-5	-1	0	1	0	-33	68	101	-186	-42	-33	-112
Friesland	8		-1	4	-3	-2	3	11	12	-1	2	1	31	98	67	37	9	-12	40
Drenthe	8	1		-7	0	0	4	8	11	0	-3	-2	20	108	88	-98	27	-9	-116
Overijssel	4	-4	7		-4	6	-2	-7	5	1	3	-1	8	185	177	210	126	-19	103
Flevoland	1	3	0	4		7	15	44	9	1	6	-1	88	182	94	287	76	143	68
Gelderland	8	2	0	-6	-7		15	37	39	2	-14	-3	73	459	386	570	312	137	121
Utrecht	2	-3	-4	2	-15	-15		72	65	-2	-15	1	87	605	518	807	-83	584	306
N-Holland	5	-11	-8	7	-44	-37	-72		69	-7	-14	-8	-119	672	791	-1.464	-537	-744	-183
Z-Holland	1	-12	-11	-5	-9	-39	-65	-69		-12	-70	-1	-289	582	871	-1.126	-156	-244	-727
Zeeland	0	1	0	-1	-1	-2	2	7	12		1	0	18	67	49	231	81	-16	166
N-Brabant	-1	-2	3	-3	-6	14	15	14	70	-1		13	115	506	391	702	163	176	364
Limburg	0	-1	2	1	1	3	-1	8	1	0	-13		0	132	132	30	24	36	-30

Ind = industrie, gh = groothandel, zd = zakelijke diensten; imm = vestiging, emi = vertrek.

Tabel 3. Interprovinciaal migratiesaldo vestigingen en werkzame personen, 1990-1991, gemiddeld per jaar

stromen in en om de drie westelijke provincies. Binnen zowel de noordelijke als de zuidelijke Randstad-vleugel is er een duidelijke oostwaartse beweging, die moet worden verklaard uit de oplopende 'locatiedruk' (schaarser, duurder en onbereikbaar worden van locaties) in de vier grote steden en hun onmiddellijke randzones. Bedrijven ontvluchten die druk in oostwaartse richting, enerzijds op zoek naar locaties die een relatieve nabijheid van het grootstedelijke milieu combineren met een aantrekkelijke woonomgeving (een vestigingsfactor van steeds groter gewicht, juist voor kleinere bedrijven in de zeer mobiele zakelijke dienstensector), anderzijds vanuit een toegenomen appreciatie van in de buurt van de zuid- en oostgrens gelegen locaties, die immers centraler liggen in het nieuwe 'Europa zonder grenzen'.

Werkgelegenheidseffecten

Bij de lange-afstandverplaatsingen (tussen Kamer van Koophandel-districten) waren in de jaren 1990-1991 gemiddeld 20.000 werkzame personen betrokken. Bij de interprovinciale verplaatsingen waren dit er 12.500. Dit is een toename ten opzichte van de 11.000 in de periode 1988-1989.

De gemiddelde grootte van de verplaatsingen ligt ook hoger dan in de voorgaande periode. In 1990-1991 is dit voor de industrie 6,3 werkzame personen, voor de groothandel 3,3 en voor de zakelijke diensten 2,7. Er is een tendens waarneembaar dat de grootte van de bedrijven afneemt, met het toenemen van de verplaatsingsafstand. Bij industriële verplaatsingen tussen provincies waren 3.200 arbeidsplaatsen betrokken, bij de groothandel 4.100 en bij de zakelijke diensten 5.200.

Het provinciale werkgelegenheidseffect vormt een afspiegeling van het patroon van de vestigingscijfers (tabel 3). Met name Noord- en Zuid-Holland verliezen arbeidsplaatsen. Dit aantal ligt aanzienlijk hoger dan in de periode 1988-1989. Voor Noord-Holland gaat het om een flinke stijging in de industrie. In Zuid-Holland zijn juist de groothandel, maar vooral de zakelijke diensten gestegen. Ook Groningen en Drenthe verliezen arbeidsplaatsen, met name in

de zakelijke diensten. Overijssel en Zeeland hebben een negatief saldo omgezet in een vestigingsoverschot. Het sterkst is echter Noord-Brabant gegroeid met een overschot dat 600 arbeidsplaatsen groter is dan in de periode 1988-1989.

Mobiliteit in de Randstad

Binnen de totale mobiliteit zijn de zakelijke diensten dominant en vormt het Randstadgebied de grootste verplaatsingshaard. Recent werd door Hessels een gedetailleerde studie gewijd aan de verplaatsingen van de zakelijke diensten in dit Randstadgebied, waaruit bleek dat de stadsgewesten als het ware binnenstebuiten worden gekeerd: steeds meer bedrijven uit de zakelijke dienstensector (de sterkst groeiende sector van onze economie) vinden we niet meer in de steden zelf, maar in de verstedelijkte regio daaromheen⁵.

Vooraf de computerservice en de accountancy zijn echte suburbane activiteiten geworden; de juridische diensten, economische adviesbureaus, reclame- en uitzendbureaus blijven zich meer in de steden zelf concentreren. De lokaal opererende diensten blijven dus in de steden zelf zitten, de bedrijven die op een regionale of nationale markt werken gaan naar de 'suburbs'. Een opvallend detail in de analyse is het voorkomen van afwijkingen tussen de huidige locatievoorkeur van de bedrijven en de eerder door-gemaakte verplaatsing. Een deel van de naar buiten verhuisde bedrijven vertoont een zekere 'nostalgie' naar het vroegere stedelijke vestigingsmilieu.

Voornaamste locatiefactor voor de verhuizende zakelijke diensten is en blijft volgens Hessels' onderzoek de bereikbaarheid per auto, voor en van de klanten, voor het personeel, en de aanwezigheid van parkeerfaciliteiten. Gegeven de cruciale betekenis van de autobereikbaarheid voor de zakelijke diensten plaatst hij een zeer groot vraagteken bij het

5. M. Hessels, *Locational dynamics of business services, an intrametropolitan study on the Randstad Holland*, dissertatie RU Utrecht, Netherlands Geographical Studies 147, Utrecht, 1992.

nieuwe (auto-)mobiliteitbeperkende locatiebeleid dat de rijksoverheid de laatste jaren nastreeft⁶. Uit het onderzoek kan worden afgeleid dat het ABC-beleid rekening zou moeten houden met de specifieke verschillen in de functie van kantoren. Voor regionaal-verzorgende kantoren met een hoge bezoek-intensiteit maar een korte bezoekduur is een echte openbaar-vervoerlocatie (A-locatie) geen zinvolle optie, gezien de grote gerichtheid van dit soort bezoeken op de auto. Een B-locatie ligt hier meer voor de hand.

Kantoren verhuizen anders

Niet alleen qua soort activiteit, maar ook qua fysieke verschijningsvorm is er een groot verschil tussen bedrijven uit industrie, groothandel en zakelijke diensten, de drie sectoren waarop de in dit artikel gepresenteerde informatie zich toespitst. Zakelijke dienstverlening wordt als regel uitgeoefend in kantoren; groothandel en industrie vaker in bedrijfshallen. Het is niet voor niets dat de zakelijke diensten, die het meest in kantoren gehuisvest zijn, zo mobiel zijn. Een verhuizing van een kantoor komt in de praktijk neer op het versjouden van bureaus en is dus minder ingrijpend dan wanneer er een bedrijfspand vast worden verlaten, waar veel is geïnvesteerd in vaste installaties en moeilijk verplaatsbare machines.

Maar er zijn meer verschillen tussen kantoren en bedrijfshallen als het om verhuizen gaat. Groothandel en industrie zoeken voor hun bedrijfshallen vooral plaatsen die bereikbaar zijn voor goederen; kantoren moeten bereikbaar zijn voor mensen. Een snelweglocatie is voor beide aantrekkelijk, maar voor kantoren zijn openbaar-vervoerlocaties ook een optie. Voor bedrijfshallen zoeken verhuizende ondernemers vaak zelfstandig een plek, waar ze niet zelden ook zelfstandig nieuw gaan bouwen, terwijl bij kantoren het de projectontwikkelaars zijn die het aanbod verzorgen, en de makelaars een grote rol spelen bij het kiezen uit dit aanbod. Letten we op de prijs van de locaties die verhuizende bedrijven uiteindelijk kiezen, dan lijkt het er op dat industrie- en groothandelsbedrijven in het algemeen de goedkoopste locaties kiezen (wat ook het gedrag is dat volgens de vestigingsplaatstheorie verwacht mag worden), terwijl voor kantoren vaak juist de duurste plekken worden uitgekozen. In het eerste geval is de ondernemer voor alles op zoek naar kostenminimalisatie, in het tweede geval kijkt hij vooral naar de uitstraling, en is in verband daarmee ook de beleggingswaarde van het bedrijfspand voor hem belangrijk. In feite gaat het om twee totaal verschillende strategieën met betrekking tot de bedrijfshuisvesting.

Gaan kantoren minder verhuizen?

In het begin van dit artikel werd al gewag gemaakt van een relatieve afname van bedrijfsverplaatsingen in Nederland in de jaren 1989-1991. De mobiliteit in de zakelijke diensten groeide nog wel, maar zelfs in deze sector en juist in de Randstad valt voor de jaren na 1990 een teruggang te verwachten. Volgens een onderzoek van de B&A-groep is in de drie jaren

Tabel 4. Vertreksaldo vestigingen Noord- en Zuid-Holland, 1990-1991 gemiddeld

Vestigings-provincie	Vertrek-provincie					
	Noord-Holland			Zuid-Holland		
	ind	gh	zd	ind	gh	zd
Groningen	2	0	3	-2	0	2
Friesland	-3	-2	-6	-3	-1	-7
Drenthe	-2	-4	-2	-3	0	-8
Overijssel	4	-1	3	0	0	-3
Flevoland	-10	-17	-17	-1	-3	-3
Gelderland	-11	-15	-10	-8	-20	-12
Utrecht	-8	-37	-27	-2	-25	-39
N-Holland				-5	-7	-55
Z-Holland	5	7	55			
Zeeland	-1	0	-5	-2	-6	-3
N-Brabant	-6	-7	0	-16	-14	-43
Limburg	-3	0	-4	2	-3	1
Totaal	-33	-76	-10	-40	-79	-170

Ind = industrie, gh = groothandel, zd = zakelijke diensten.

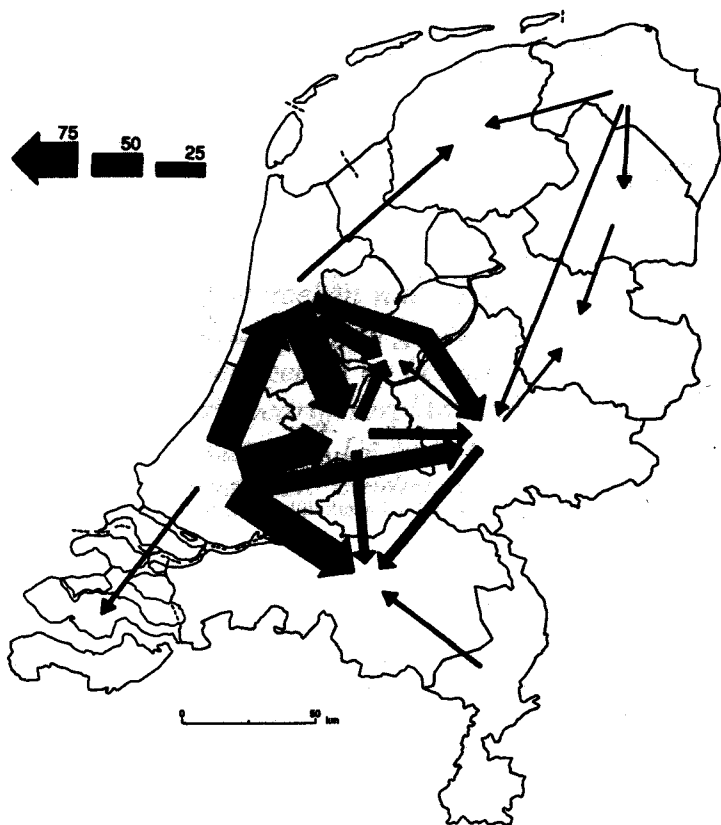
voorafgaand aan 1990 27% van alle kantoren in de Randstad verhuisd, maar zal in de drie jaren na 1990 nog maar 18% willen verhuizen⁷.

Uit de cijfers van B&A valt op te maken dat het Utrechtse stadsgewest uit de kleinere wordende verplaatsingsmarkt nog een groeiend aandeel weet te halen. Utrecht herbergt 10% van de onderzochte groep kantoorbedrijven, maar ruim 13% van de groep recent verplaatste bedrijven, en blijft ook voor toekomstige verhuisplannen het meest populaire doelwit. Opvallend is dat een deel van de verhuisbewegingen naar het Utrechtse stadsgewest afkomstig zal zijn uit de andere drie grote steden, vooral Amsterdam, Rotterdam en Den Haag in de Zuidvleugel van de Randstad hebben zo'n onderlinge migratierelatie in veel mindere mate, hetgeen met enkele cijfers uit de nationale mutatiebalans kan worden geïllustreerd. In de periode 1990-1991 verhuisden er

6. Werkdocument *Geleiding van de mobiliteit door een locatiebeleid voor bedrijven en voorzieningen*, Ministeries VROM, V&W, EZ, mei 1990. In het werkdocument wordt een beleid geformuleerd om de automobilititeit af te remmen. Dit gebeurt door het tegengaan van verplaatsing van bedrijven en instellingen naar goed voor de auto ontsloten snelweglocaties. Er wordt naar gestreefd deze activiteiten te vestigen op een locatie die goed door het openbaar vervoer is ontsloten. Het werkdocument onderscheidt drie soorten vestigingslocaties voor verschillende soorten bedrijven (ABC-beleid). A-locaties zijn openbaar-vervoerslocaties gelegen in de stadscentra, dichtbij het (centraal) station, minder goed bereikbaar met de auto en met beperkte parkeermogelijkheden. B-locaties zijn locaties die zowel goed door openbaar vervoer als voor de auto zijn ontsloten, vaak dichtbij voorstadstations van de NS gelegen of bij andere knooppunten van hoogwaardig openbaar vervoer (metro, sneltram), voor langparkeerders is betrekkelijk weinig plaats. C-locaties zijn locaties die aan de rand van de stad zijn gelegen met een directe aansluiting op het hoofdwegenet en minder goed bereikbaar met het openbaar vervoer.

7. A.W.P. Jansen en J. Heijs, Verhuisbewegingen van kantoren in de Randstad, *VOGON-journaal*, juli 1992, blz. 5-10.

Figuur 1. Interprovinciale bedrijfsverplaatsingen in de industrie, grootbandel en zakelijke diensten, 1990/1991, gemiddeld per jaar

bijna negentig bedrijven van Amsterdam naar Utrecht (en zestig andersom), maar tussen Den Haag en Rotterdam, toch veel dichterbij elkaar en als het ware één ruimtelijke arbeidsmarkt vormend, is de wederzijdse verhuisstroom maar circa veertig bedrijven groot. De verklaring zal hier moeten zijn dat bedrijven, vooral in de zakelijke-dienstensector, Amsterdam en Utrecht als meer gelijksoortige vestigingsmilieus ervaren dan Den Haag tegenover Rotterdam (de regerings-, ambtenaren- en dienstenstad tegenover de industriële werkstad).

De grootste groep verplaatsingen zal echter de vorm blijven houden van 'urban overspill' binnen de afzonderlijke stadsgewesten, waarbij de locaties langs de uitvalswegen het populairst zullen zijn.

Besluit

De hausse van bedrijfsverplaatsingen in de tweede helft van de jaren tachtig heeft voor een groot deel het karakter van een inhaalslag gehad, die volgde op het uitstellen van investerings- en bouwplannen in de eraan voorafgaande economische depressieperiode. De nationale bedrijfsverplaatsingscijfers indexeren aan het begin van de jaren negentig een aarzeling, die waarschijnlijk samenhangt met de somber wordende economische vooruitzichten. Er is absoluut gezien nog groei, maar relatief gezien niet meer.

De verdere ontwikkeling zal sterk afhangen van de conjunctuurgevoelige, maar van nature tevens mobiele zakelijke dienstensector. Vooralsnog wordt het beeld van verplaatsing vanuit de Randstad in oostelijke richting bevestigd. Vooral de provincie Utrecht, die met zijn centrale ligging en prettige woonomgeving een gunstig vestigingsmilieu biedt voor zakelijke dienstverleners, profiteert van deze ontwikkeling. De Noordvleugel van de Randstad kan het vertrek van bedrijven redelijk compenseren met nieuwkomers uit Zuid-Holland. De Zuidvleugel van de Randstad kent een dergelijke compensatie echter niet, zodat er per saldo sprake is van een flinke emigratiestroom.

Voor de migratiepatronen in de toekomst is ook het beleid van de overheid van belang. De overheid heeft een locatiebeleid ontwikkeld dat een rem wil zetten op de vlucht naar de meest populaire hervestigingsbestemming van de verhuizende zakelijke diensten: kantoorgebouwen langs de invalswegen van de grote steden. Reeds vaker is gebleken dat een periode van neergaande conjunctuur niet geschikt is om nieuwe dwingende vormen van ruimtelijk beleid bij het bedrijfsleven te introduceren. De uitslag van de confrontatie tussen beleid en verplaatsingsdynamiek zal de komende jaren duidelijk moeten worden. De bedrijfsmigratiecijfers kunnen dienen als scorebord voor de wedstrijd.

N.J. Kemper
P.H. Pellenburg